

IZASŁAW FRENKEL
Komisja Planowania przy Radzie Ministrów
Warszawa

WYDATKOWANIE PRACY W ROLNICTWIE GRUP ZAWODOWO-CZYNNEJ LUDNOŚCI ROLNICZEJ

Grupa ludności ujmowana w polskiej statystyce jako zawodowo-czynna (zatrudniona) w rolnictwie indywidualnym stanowi zbiorowość bardzo zróżnicowaną pod względem wielkości udziału w pracach rolnych. Doświadczenie wskazuje, że ignorowanie tych różnic istotnie obniża dokładność analiz ekonomicznych z zakresu bilansu siły roboczej i wydajności pracy w rolnictwie i w konsekwencji prowadzi do mylnych wniosków praktycznych.

Dotychczasowy stan naszej wiedzy o zróżnicowaniu nakładów pracy w rolnictwie poszczególnych grup zawodowo-czynnej ludności rolniczej jest wciąż jeszcze nader skromny, z czego wynika potrzeba prowadzenia szczegółowych badań w tej dziedzinie. Kierując się tą przesłanką jako cel niniejszego opracowania stawiamy sobie zbadanie na przykładzie wybranej zbiorowości próbnej, wielkości wspomnianego wyżej zróżnicowania w zależności od demograficznej charakterystyki ludności rolniczej i niektórych społeczno-ekonomicznych warunków pracy w rolnictwie indywidualnym.

I

Podstawą analizy niniejszego doniesienia są odpowiednie dane liczbowe o ludności i pracy w gospodarstwach indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną IER w r. 1956/57. Odrzucono jedynie kilkanaście gospodarstw, w których odnośne notowania wykazały jawne niedokładności. Książki rachunkowe IER zawierają zapisy dotyczące wielkości nakładów pracy każdego indywidualnie członka rodziny. Ewidencja tych nakładów prowadzona jest wg czterech kategorii prac: rolnych, domowych, osobistych i pozagospodarczych¹.

¹ Wg instrukcji załączonej do ksiąg rachunkowych poszczególne kategorie prac obejmują następujące pozycje:

prace rolne: wszystkie prace w polu, koło inwentarza, zajęcia w obrębie gospodarstwa rolnego (młocka, wywóz obornika, prace podwórzowe itp.) oraz wyjazdy w sprawach rolniczych;

prace domowe i osobiste: przygotowanie jedzenia dla domowników, pranie, sprzątanie mieszkania, szycie, czytanie, praca społeczna, itp.;

prace pozagospodarcze: wszystkie prace zarobkowe niezależnie od tego czy wykonywane były poza gospodarstwem, czy na terenie gospodarstwa (np. w warsztacie rzemieślniczym).

Wśród tych ostatnich można wyodrębnić prace w rolnictwie i poza rolnictwem, co stwarza możliwość obliczenia przeciętnych nakładów pracy w rolnictwie dla wyodrębnionych grup ludności rolniczej.

Zanim przejdziemy do prezentacji przeprowadzonych obliczeń należy zwrócić uwagę na pewien istotny szczegół, związany z charakterem wykorzystanych danych. Chodzi mianowicie o stosowany, w rachunkowości rolnej, miernik nakładów pracy, wyrażony w roku 1956/57 — w dniach¹. Fakt ten ma istotne znaczenie z punktu widzenia oceny wyników dokonanych obliczeń. Miara pracy wyrażona w dniach jest stosunkowo mniej precyzyjna niż np. mierzenie nakładów pracy w godzinach. W szczególności gdy nie może to być miara ani w pełni jednorodna (ze względu na różną długość dnia pracy), ani w pełni obiektywna. W charakterystycznych bowiem, dla drobnych gospodarstw rolnych warunkach, ta sama osoba w ciągu jednego dnia zazwyczaj wielokrotnie przechodzi od jednego rodzaju pracy do drugiego. W tym świetle przeliczenie na pełne dni, danego rodzaju pracy, może się dokonywać jedynie na podstawie subiektywnego wyczucia samych rolników. Nie ulega wątpliwości, iż wspomniane okoliczności prowadzą do pewnego zniekształcenia zjawiska i że zastosowanie szczegółowszych miar (np. godzin) mogłoby bardziej zobiektywizować podstawę analizy. Z uwagi na brak takich danych uważamy, że wykorzystanie dnia, jako miary pracy, nie przekreśla wartości poznawczej uzyskanych wyników, zwłaszcza jeśli są oparte na danych liczbowych stosunkowo dużej zbiorowości. W rzeczy samej, wszystkie dotychczasowe badania w tym zakresie oparte były na danych liczbowych z kilku, lub co najwyżej kilkunastu gospodarstw. W niniejszym opracowaniu wykorzystano informacje z ok. 1200 gospodarstw, co pozwala założyć, że przyjęta mniej ścisła miara pracy została, przynajmniej w pewnym stopniu, zrekompensowana bardziej liczną zbiorowością.

II

Według kryteriów przyjętych w praktyce powszechnych spisów ludności w Polsce ludność w indywidualnych gospodarstwach rolnych dzieli się na następujące kategorie:

I. Ludność zawodowo-czynna w rolnictwie.

w tym: A. Ludność pracująca wyłącznie w gospodarstwie rolnym i domowym;

B. Ludność pracująca głównie w rolnictwie, ubocznie poza rolnictwem.

II. Ludność zawodowo-czynna poza rolnictwem.

w tym: A. Ludność pracująca głównie poza rolnictwem, ubocznie w rolnictwie;

B. Ludność pracująca wyłącznie poza rolnictwem.

III. Ludność zawodowo-bierna — nie pracująca ani w rolnictwie, ani poza rolnictwem.

¹ Obecnie częściowo w dniach, częściowo w godzinach.

Przeprowadzone po wojnie spisy ludności kwalifikowały poszczególne osoby do w/w grup na zasadzie osobistego oświadczenia osoby spisywanej. Jednocześnie, jako element pomocniczy, występowało kryterium czasu pracy.

Przeprowadzając w badanych gospodarstwach rolnych, analogiczny do przyjętego w statystyce powszechnej, podział ludności na grupy zawodowe, kierowaliśmy się jedynie możliwym w tym przypadku kryterium czasu pracy, według którego spośród ludności w wieku 15 lat i więcej zaliczyliśmy do poszczególnych grup zawodowych następujące kategorie ludności:

Do grupy I A — tych wszystkich (oprócz młodzieży szkolnej), którzy w ciągu badanego roku pracowali przy pracach rolnych (niezależnie od ilości przepracowanych dni), natomiast przy pracach zarobkowych poza rolnictwem nie pracowali w ogóle lub mniej niż 30 dni.

Do grupy I B — ludność, która pracując w rolnictwie i poza rolnictwem, większość dni w ciągu roku przepracowała w dziale pierwszym, natomiast w działach nierolniczych nie mniej niż 30 dni¹.

Do grupy II A — ludność, która pracując w rolnictwie i poza rolnictwem, większość dni w ciągu roku przepracowała poza rolnictwem, w rolnictwie natomiast nie mniej niż 30 dni.

Do grupy II B — ludność, która pracując w ciągu badanego roku poza rolnictwem, nie brała żadnego udziału w pracach rolnych albo pracowała w rolnictwie mniej niż 30 dni.

Grupa III obejmuje wszystkich pozostałych, tzn. tych, którzy w ciągu roku nie pracowali ani przy pracach rolnych, ani poza rolnictwem oraz młodzież szkolną, niezależnie od tego, czy w tym czasie przepracowała pewną liczbę dni w rolnictwie lub poza rolnictwem.

III

W niniejszym opracowaniu badaniami zróżnicowania nakładów pracy w rolnictwie objęto jedynie ludność zaliczoną do grupy I A. Należy zaznaczyć, że rozpatrywana grupa stanowi w naszej zbiorowości 92%¹ wszystkich osób zaliczonych do ludności zawodowo-czynnej w rolnictwie², co świadczy o tym, że zaobserwowane dla tej grupy zjawiska śmiało można uważać za reprezentatywne dla całej ludności zaliczonej, w naszym opracowaniu, do czynnych zawodowo w rolnictwie.

Zróżnicowanie wielkości nakładów pracy w rolnictwie, rozpatrywanej grupy ludności, zostało poddane badaniom w następujących przekrojach:

1. Wg płci i wieku.
2. Wg obszarowych grup gospodarstw rolnych w powiązaniu z charakterystyką płci i wieku.
3. W przekroju regionalnym.

¹ Np., jeżeli gospodarz przepracował łącznie przy pracach rolnych i poza rolnictwem 280 dni w roku, z tego 100 dni zarobkowo, wtedy został on zakwalifikowany do grupy I B. Natomiast, gdyby przy tej samej ogólnej liczbie dni pracy, prace zarobkowe pochłonęły tylko 10 lub 15 dni, tj. mniej niż 30, wtedy zostałby zaliczony do grupy I A.

² Wg wstępnych wyników reprezentacyjnego opracowania Spisu Powszechnego z 1960 r. ciężar gatunkowy tej grupy jest jeszcze większy sięgając ok. 98% ogółu zawodowo-czynnych w rolnictwie.

Relację między wielkością nakładów pracy w rolnictwie a strukturą płci i wieku prezentuje tabela 1.

Tabela 1

Przeciętna liczba dni przepracowanych w ciągu roku przy pracach rolnych na 1 pracującego wyłącznie w gospodarstwie rolnym i domowym (wg płci i wieku)

Grupy wieku	Mężczyźni	Kobiety	Nakłady pracy kobiet w % do nakładów pracy mężczyzn
15—19	216	164	76
20—24	223	163	73
25—34	257	155	60
35—49	266	154	58
50—59	263	145	55
60—59	246	123	50
70+	190	84	44
Ogółem	250	148	59

Liczby zawarte w powyższej tabeli wskazują, że — w odróżnieniu od ludności zatrudnionej poza rolnictwem — płeć i wiek występują jako czynniki istotnie różnicujące wielkość nakładów pracy w rolnictwie zawodowo-czynnej ludności rolniczej. Szczególnie duża rozpiętość istnieje między wielkością nakładów pracy mężczyzn i kobiet. Kobieta pracuje przy pracach rolnych przeciętnie 100 dni mniej w ciągu roku niż mężczyzna. Jest to przede wszystkim wynik znacznego zaabsorbowania kobiety pracami domowymi.

Obserwując zróżnicowanie nakładów pracy wg wieku można stwierdzić, że zarówno kierunek, jak i skala tego zróżnicowania kształtują się nieco odmiennie wśród mężczyzn i kobiet.

Wśród mężczyzn największe różnice występują między grupą średnią (25—59) a grupami młodzieżową (15—24) i starczą (60 lat i więcej). Zmniejszone nakłady pracy w grupie najmłodszej (15—19), wiążą się przede wszystkim z nie w pełni jeszcze w tym wieku rozwiniętą, u części młodzieży, zdolnością do pracy, szczególnie do pracy ciężkiej. Działanie tego czynnika zanika jednak w grupie młodzieży starszej (20—24). Doszukując się przyczyn mniejszych od przeciętnych nakładów pracy wśród tej grupy młodzieży, wydaje się, że wiążą się one z tym, że część młodych mężczyzn — w związku ze służbą wojskową, nieustabilizowaną jeszcze sytuacją życiową, nauką wieczorową itp. — przebywa w gospodarstwie niepełny rok. Zmniejszone nakłady pracy w grupie starczej tłumaczą się przede wszystkim zanikaniem zdolności do pracy.

Wśród kobiet krzywa obrazująca zmiany nakładów pracy w zależności od wieku jedynie w grupach ludności najstarszej ma przebieg podobny do zaobserwowanego wśród mężczyzn. Jest to zrozumiałe, bowiem w obydwu przypadkach działają te same przyczyny: zmniejszająca się zdolność do pracy. Natomiast w pozostałych grupach wieku zmiany na-

kładów pracy wraz ze zmianami wieku kształtują się inaczej niż u mężczyzn. Należy przy tym zwrócić uwagę na dwa charakterystyczne fakty:

a) Skala zróżnicowania nakładów pracy wśród kobiet w wieku poniżej 50 lat jest bardzo mała (maksimum 12 dni);

b) Odmienne niż wśród mężczyzn, poziom nakładów pracy w grupie młodzieżowej kobiet jest wyższy niż w grupie średniej.

Faktów tych — naszym zdaniem — nie należy traktować jako przypadkowe. Większe niż w grupie średniej nakłady pracy kobiet młodszych (15—24) wynikają najprawdopodobniej stąd, że zakres obowiązków rodzinnych jest wśród tej grupy kobiet względnie najmniejszy, w związku z czym mogą one nieco więcej czasu poświęcić na prace rolne. Z drugiej jednak strony, fakt niewielkiego zróżnicowania nakładów pracy w całej grupie kobiet w wieku poniżej 50 lat, wydaje się sugerować istnienie pewnego minimum zapotrzebowania na prace domowe, które musi być przepracowane przez kobiety. Prymitywny charakter gospodarstwa domowego, duża na ogół liczebność rodziny oraz fakt, że kobiety w gospodarstwach rolnych zajmujące się wyłącznie domem należą do wyjątków — wszystko to wskazuje, że owo minimum rzadko może być mniejsze, a jest raczej większe niż 100 dni przeciętnie w ciągu roku.

Przechodząc do omówienia zależności między wielkością gospodarstwa a wielkością nakładów pracy, prezentujemy na wstępie tabelę 2.

Tabela 2

**Przeciętna liczba dni przepracowanych w ciągu roku przy pracach rolnych
na 1 pracującego wyłącznie w gospodarstwie rolnym i domowym**
(Wg płci, wieku i wielkości gospodarstwa)

Obszar gospodarstwa w ha	Ogółem	W tym w wieku lat					
		15—19	20—24	25—49	50—59	60—69	70 +
Mężczyźni							
1—3	230	.	.	235	234	204	225
3—7	245	198	209	260	252	252	179
7—14	252	210	224	267	267	233	197
14—i więcej	261	246	246	270	288	290	176
Ogółem	250	216	223	263	263	246	190
Kobiety							
1—3	151	173	179	150	154	133	128
3—7	146	139	160	151	146	135	82
7—14	148	170	159	159	144	112	69
14 i więcej	152	182	171	163	128	122	105
Ogółem	148	164	163	154	145	123	84

Wśród mężczyzn, we wszystkich badanych grupach wieku, z wyjątkiem grupy 70 lat i więcej, nakłady pracy rosną wraz ze wzrostem obszaru gospodarstwa. Mężczyźni w gospodarstwach największych pracują prze-

ciętnie przy pracach rolnych ok. 15—20% więcej niż w małych gospodarstwach, przy czym rozpiętość ta utrzymuje się we wszystkich, z wyjątkiem najstarszej, grupach wieku. Fakt ten świadczy o tym, że niski, przeciętny poziom nakładów pracy mężczyzn w gospodarstwach najmniejszych nie został ukształtowany przez „starszą” w tych gospodarstwach strukturę wieku (tabela 3), lecz jest wynikiem ograniczonych możliwości pełnego zatrudnienia w gospodarstwach małych. Aczkolwiek liczby tabeli 2 ujawniają fakt niewykorzystania męskiej siły roboczej w warunkach rozdrobnienia, nie mogą one służyć jako jego miara. Byłoby bardzo błędne twierdzenie, że stopień wykorzystania męskiej siły roboczej w gospodarstwach 14 ha i więcej jest o 15—20% większy niż w gospodarstwach poniżej 3 ha. Jest on zapewne znacznie większy, co wyszłoby na jaw przy zastosowaniu bardziej szczegółowych miar pracy (np. godzin), bowiem największe straty czasu pracy powodowane są w drobnych gospodarstwach nie całkowitym brakiem pracy, lecz tzw. rozluźnionym i niepełnym wykorzystaniem dnia roboczego. Jest to jednak problem odrębny, którego w tym miejscu nie podajemy.

Tabela 3

Struktura płci i przeciętny wiek ludności pracującej wyłącznie w gospodarstwie rolnym i domowym wg obszarowych grup gospodarstw

Obszar gospodarstw w ha	Udział mężczyzn w %	Przeciętny wiek	
		mężczyzn	kobiet
1— 3	36	50	43
3— 7	42	44	42
7—10	45	42	41
10—14	46	42	40
14 i więcej	50	42	42
Ogółem	44	43	41

Związek między wielkością gospodarstwa a nakładami pracy w rolnictwie jest w grupie kobiet raczej słabszy i bardziej złożony niż wśród mężczyzn. Na podstawie prezentowanych liczb można stwierdzić pewną korelację między obszarem gospodarstwa a nakładami jedynie wśród kobiet w wieku poniżej 50 lat. W grupie kobiet starszych trudno doszukać się jakichkolwiek prawidłowości w tym zakresie.

Specyfika związku między wielkością gospodarstwa a wielkością nakładów pracy rolnej kobiet (w wieku poniżej 50 lat) wyraża się przede wszystkim w tym, że tendencja wzrostu nakładów wraz ze zwiększeniem obszaru jest słaba i występuje głównie w gospodarstwach powyżej 3 ha. Poziom zaś nakładów w gospodarstwach najmniejszych jest zbliżony lub nawet wyższy niż w gospodarstwach większych i największych. Zbieżność wielkości nakładów pracy kobiet w gospodarstwach małych i dużych znajduje swoje uzasadnienie w tym, że w gospodarstwach drobnych znaczna część mężczyzn jest stale zatrudniona poza rolnictwem, w związku z czym kobietom, szczególnie młodym, przypada większy udział w pracach rolnych. Ponadto, w tym samym kierunku oddziału-

je bardziej „kobieca” struktura upraw w drobnych gospodarstwach. W rezultacie poziom nakładów pracy kobiet w gospodarstwach drobnych wzrasta do poziomu istniejącego w gospodarstwach dużych. Z drugiej jednak strony, zaabsorbowanie kobiet domem, na ogół większe w większych gospodarstwach, prowadzi do ograniczania możliwości ich udziału w pracach rolnych. Stąd też łagodność narastania wielkości nakładów pracy kobiet wraz ze wzrostem obszaru gospodarstw powyżej 3 ha. Należy przypuszczać, że przy zastosowaniu godzinowej miary pracy rozpiętości byłyby większe.

Generalnie rzecz biorąc, można stwierdzić, że wielkość gospodarstwa jako element różnicujący wielkość nakładów pracy, oddziałuje wśród kobiet mniej intensywnie niż wśród mężczyzn. Należy również odnotować, że liczba dni pracy kobiet w żadnej grupie gospodarstw nie osiąga nawet najniższego przeciętnego poziomu nakładów pracy mężczyzn.

Analizowany materiał rzuca również pewne światło na regionalne zróżnicowanie poziomu nakładów pracy mężczyzn i kobiet w rolnictwie. Zakres tego zróżnicowania w poszczególnych okręgach przedstawia tabela 4.

Tabela 4

**Przeciętne roczne nakłady pracy w rolnictwie (w dniach) na 1 osobę
pracującą wyłącznie w gospodarstwie rolnym i domowym**
(Wg okręgów rolniczych i płci)

Okręgi			Mężczyźni	Kobiety
I	Okręg	Północno-zachodni	271	153
II	„	Północno-wschodni	241	133
III	„	Zachodni graniczny	239	128
IV	„	Środkowo-zachodni	259	151
V	„	Środkowo-wschodni	256	148
VI	„	Wschodni-graniczny	237	138
VII + X	„	Połudn. Zach. Górski Zach.	250	167
VIII	„	Górnico-przemysłowy	252	179
IX	„	Południowo-wschodni	238	148
XI	„	Górski-wschodni	231	138
Przeciętnie			250	148

Materiały te pozwalają stwierdzić, że skala odchylen przeciętnych regionalnych od średniej jest względnie niewielka i wynosi dla mężczyzn $\pm 8\%$, a dla kobiet -13% i $+21\%$. Odchylenia te mogą być spowodowane zespołem różnic strukturalnych, jak np. strukturą obszarową gospodarstwa i strukturą wieku, o czym świadczy podobny kierunek odchylen wśród mężczyzn i kobiet. Uwzględnienie tych struktur przy obliczaniu średnich najprawdopodobniej zmniejszyłoby zaobserwowane rozpiętości. Jednak zbyt mały materiał nie pozwala na statystyczne potwierdzenie tego przypuszczenia. Oprócz różnic strukturalnych omawiane rozpiętości mogą być spowodowane bądź przez rzeczywiste różnice w rozmiarach nakładów pracy, uzasadnione przez określoną specyfikę społeczno-gospodarczą regionu, bądź też mogą mieć charakter zgoła przypadkowy. Wydaje się, że w rozpatrywanym przypadku występują jedno i drugie.

Jako przykład odchylen od przeciętnej, znajdujących swoje uzasadnienie w odrębności sytuacji gospodarczej regionu, może służyć poziom nakładów pracy kobiet w okręgu VIII (górnico-przemysłowym). Notujemy w tym okręgu najwyższy przeciętny poziom nakładów pracy kobiet w rolnictwie. Procent kobiet pracujących przy pracach rolnych powyżej 180 dni w roku jest również wyższy niż w pozostałych okręgach i od poziomu przeciętnego dla całej zbiorowości.

Tabela 5

Struktura kobiet pracujących wyłącznie w gospodarstwie rolnym i domowym według liczby dni pracy w rolnictwie

Wyszczególnienie	Liczba dni pracy w %					
	ogółem	w tym				
		pon. 60	60—120	120—180	180—240	240 i więcej
Przeciętnie we wszystkich okręgach	100	7	23	38	25	7
W okręgu górniczo-przemysłowym	100	7	7	26	46	14

Nie jest to przypadkowe. W gospodarstwach tego okręgu, w związku z wybitnie przemysłowym jego charakterem i chronicznym deficytem męskiej siły roboczej, względna liczba mężczyzn pracujących w rolnictwie jest znacznie mniejsza niż przeciętnie w pozostałych okręgach (tab. 6), przy czym większość jest w starszym wieku (połowa w wieku powyżej 50 lat). Dlatego też na kobiety spada szereg dodatkowych obowiązków w zakresie prac rolnych.

Tabela 6

Udział mężczyzn wśród zatrudnionych i w nakładach pracy w rolnictwie

Wyszczególnienie	Udział mężczyzn	
	w ogólnej liczbie zatrudnionych w rolnictwie	w ogólnej sumie nakładów pracy w rolnictwie
Przeciętnie dla zbiorowości	48	61
W okręgu górniczo-przemysłowym	41	43

Odchylenia od średniej zaobserwowane w pozostałych okręgach, poza przyczynami związanymi z różną strukturą gospodarstw i różną strukturą wieku ludności, trudno jednoznacznie wytłumaczyć.

Reasumując trzeba stwierdzić, że skala odchylen międzyregionalnych nie jest co prawda zbyt wielka, nie należy jej jednak bagatelizować, zwłaszcza przy analizie mikroregionów. Jak bowiem sugerują przytoczone wyżej przykłady, specyficzny układ struktury gospodarstw, struktury demograficznej, sytuacji gospodarczej itp. w danym regionie może wywierać istotny wpływ na poziom nakładów pracy poszczególnych grup ludności w rolnictwie, zwłaszcza kobiet. Dlatego też problem regionalnego zróżnicowania tych nakładów wymaga dalszych studiów.

IV

Przedstawione wyżej zróżnicowanie nakładów pracy ludności pracującej wyłącznie w gospodarstwie rolnym i domowym wskazuje, że ludność zawodowo-czynna w rolnictwie w żadnym wypadku nie może być traktowana — z punktu widzenia wkładu pracy do produkcji rolnej — jako jednolita zbiorowość. Najwyraźniej rysuje się podział na ludność pełno- i niepełnozatrudnioną w rolnictwie.

Jeżeli przyjąć nawet bardzo umiarkowane kryterium i zaliczyć do ludności pełnozatrudnionej wszystkich (spośród grupy I A), którzy przepracowali przy pracach rolnych 180 dni i więcej, a do niepełnozatrudnionych — wszystkich pozostałych, wtedy okaże się, że ciężar gatunkowy ludności niepełnozatrudnionej w rolnictwie jest bardzo wysoki, gdyż stanowi przeciętnie blisko 44% (tab. 7).

Tabela 7

Struktura ludności zatrudnionej wyłącznie w gospodarstwie rolnym

Grupa ludności	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety	
	ludność	prace rolne	ludność	prace rolne	ludność	prace rolne
Ludność zatrudniona wyłącznie w gospodarstwie rolnym i domowym — ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
W tym:						
Pełnozatrudniona w rolnictwie	56,4	73,3	86,9	93,3	32,0	46,2
Niepełnozatrudniona w rolnictwie	43,6	26,7	13,1	6,7	68,0	53,8

Jeżeli ponadto uwzględnić, że przeciętna roczna ilość dni przepracowanych przez osobę pełnozatrudnioną jest mniej więcej dwukrotnie wyższa od odpowiednich wielkości dla osób niepełnozatrudnionych (tab. 8), wtedy konieczność takiego podziału stanie się oczywista.

Tabela 8

Przeciętna liczba dni przepracowanych w ciągu roku przy pracach rolnych przez 1 pracującego wyłącznie w gospodarstwie rolnym i domowym
(Wg płci i stopnia zatrudnienia)

Grupy zatrudnionych	Mężczyźni	Kobiety	Dni pracy kobiet w % dni pracy mężczyzn
Ogółem zatrudnieni	250	148	59,2
W tym:			
Pełnozatrudnieni w rolnictwie	269	214	80,0
Niepełnozatrudnieni w rolnictwie	127	117	92,0

Jak wskazuje tabela 9, najwięcej osób niepełnozatrudnionych znajduje się wśród kobiet. Wiek i wielkość gospodarstwa również spełniają rolę istotnych czynników kształtujących proporcje podziału na pełno i niepełno zatrudnionych w rolnictwie (tabela 8 i 9), przy czym uwarunkowanie tych proporcji jest w zasadzie zgodne z uwarunkowaniem przedstawionym poprzednio w innym przekroju.

Tabela 9

Struktura ludności zatrudnionej wyłącznie w gospodarstwie rolnym i domowym
(Wg płci i wielkości gospodarstwa)

Wyszczególnienie	Ogółem	W tym w gospod. o pow. ogólnej ha				
		1—3	3—7	7—10	10—14	14 +
Mężczyźni						
pełnozatrudnieni						
w rolnictwie	86,9	78,4	85,3	87,0	89,2	89,1
niepełnozatrudnieni						
w rolnictwie	13,1	21,6	14,7	13,0	10,8	10,9
Kobiety						
pełnozatrudnione						
w rolnictwie	32,0	33,3	31,2	31,7	32,5	34,2
niepełnozatrudnione	68,0	66,7	68,8	68,3	67,5	65,8

Tabela 10

Struktura ludności zatrudnionej wyłącznie w gospodarstwie rolnym i domowym
(Wg płci i wieku)

Wyszczególnienie	Ogółem	W tym w wieku						
		15—17	18—19	20—24	25—29	30—39	40—49	50—59
Mężczyźni								
pełnozatrudnieni								
w rolnictwie	86,9	71,2	78,1	77,8	92,4	91,7	82,3	57,1
niepełnozatrudnieni								
w rolnictwie	13,1	29,8	21,9	22,2	17,6	8,3	17,7	42,9
Kobiety								
pełnozatrudnione								
w rolnictwie	32,0	38,9	41,0	45,0	33,1	29,5	21,9	10,3
niepełnozatrudnione	68,0	61,1	59,0	55,0	66,9	70,5	78,1	89,7

V

Przedstawione zróżnicowanie nakładów pracy w rolnictwie i związany z tym wysoki udział ludności niepełnozatrudnionej wskazuje, że liczba ludności zawodowo-czynnej w rolnictwie, jako miara pracy wydatkowanej na wytworzenie produkcji rolnej, jest miarą wysoce niedoskonałą. Generalnie rzecz biorąc korzystanie wyłącznie z tej miary prowadzi do za wysokiego szacunku wielkości nakładów pracy w rolnictwie, a w konsekwencji do istotnego przeceniania wielkości rolniczych rezerw siły

roboczej. Wyłączne posługiwanie się tą miarą w międzydziałowych czy międzynarodowych porównaniach wydajności pracy również stanowi źródło szeregu mylnych ocen i wniosków.

W związku z tym wydaje się celowe wprowadzenie, równoległe do dotychczas stosowanej miary pracy w rolnictwie, miar nowych, które uwzględniałyby istniejące zróżnicowanie wielkości wkładu pracy do produkcji rolnej poszczególnych grup ludności zatrudnionej w rolnictwie.

Jedną z tego rodzaju miar jest liczba zatrudnionych w rolnictwie obliczona w tzw. jednostkach przeliczeniowych. Różnią się one od jednostek fizycznych tym, że są jednorodne z punktu widzenia reprezentowanych przez siebie wielkości pracy w rolnictwie.

W wielu krajach, już od szeregu lat, poziom zatrudnienia w rolnictwie oblicza się nie tylko w jednostkach fizycznych, lecz i przeliczeniowych. Dotyczy to również krajów, w których rozpiętości nakładów pracy w rolnictwie poszczególnych grup zatrudnionych są znacznie mniejsze niż w Polsce (np. w Anglii).

W Polsce nie opracowano jeszcze systemu współczynników, przy pomocy których można by było obliczyć zatrudnienie w rolnictwie w jednostkach przeliczeniowych. Wydaje się jednak, że potrzeba takiego opracowania w pełni dojrzała i dlatego też każdy krok w tym kierunku należy uznać za celowy. Wychodząc z tego założenia, na zakończenie niniejszego opracowania, podjęta została próba wykorzystania otrzymanych poprzednio wyników do obliczenia współczynników przeliczeniowych i na ich podstawie poziomu zatrudnienia w rolnictwie według danych spisowych.

Obliczenie współczynników przeliczeniowych, które nazywać będziemy jednostkami pełnozatrudnionymi, wymaga przede wszystkim wyboru jednostki odniesienia, tzn. określenia rocznej liczby dni pracy w rolnictwie jaką powinna reprezentować jednostka pełnozatrudniona. Poziom jednostki odniesienia (roboczo roku) można określić albo na podstawie szacunku liczby dni pracy w roku, albo na drodze empirycznej.

Wybór jednej albo drugiej alternatywy zależy od celu badania. Ponieważ w tym miejscu polega on na uchwyceniu stanu rzeczywistego, a nie potencjalnie możliwego, wybrano metodę empiryczną.

Materiał empiryczny, którym dysponowano, sugeruje, że za podstawę obliczenia jednostki pełnozatrudnionej można przyjąć nakłady pracy mężczyzn w wieku 25—29 lat pełnozatrudnionych przy pracach rolnych. Jest to grupa ludności w pełni zdolna do pracy, nie pracująca poza rolnictwem i względnie najmniej zaabsorbowana pracami o charakterze domowym. Dlatego też można uznać, że nakłady pracy w rolnictwie tej właśnie grupy ludności najpełniej odzwierciedlają treść pojęcia jednostki pełnozatrudnionej.

Mężczyźni, których nakłady pracy przyjęto za podstawę obliczenia jednostki pełnozatrudnionej przepracowali w ciągu roku przy pracach rolnych przeciętnie 273 dni na osobę. Zaokrąglając tę liczbę przyjęto 275 dni w roku. Jeżeli nakłady pracy poszczególnych demograficznych grup ludności zawodowo-czynnej w rolnictwie (grupa I A) wyrazić jako ułamek tej liczby, otrzymamy wielkości przedstawione w tabeli 11.

Tabela 11

Srednioroczne nakłady pracy w rolnictwie ludności zatrudnionej wyłącznie w gospodarstwie rolnym i domowym w procentach do nakładów pracy jednostki pełnozatrudnionej (wg płci i wieku)

Grupy wieku*)	Mężczyźni	Kobiety
14—17	76	60
18—24	80	60
25—59	96	55
60 i więcej	84	40
Ogółem	92	54

*) Przedziały wieku zostały dobrane zgodnie z podziałem istniejącym w danych spisowych.

Przyjmując założenie, że przedstawione powyżej proporcje są reprezentatywne dla odpowiednich grup zawodowo-czynnej ludności rolniczej wg danych spisów powszechnych ludności z lat 1950 i 1960, obliczyliśmy poziom zatrudnienia w rolnictwie w tych latach w jednostkach przeliczeniowych.

Tabela 12

Ludność zawodowo-czynna w rolnictwie w latach 1950 i 1960 w osobach fizycznych i w jednostkach pełnozatrudnionych

Wyszczególnienie	1950	1960	$\frac{1960}{1950}$
Ludność zawodowo-czynna w rolnictwie			
A. w tys. osób	7 016	6 541	93,2
B. „ jednostek pełnozatrudn.	4 980	4 600	92,3
Ludność zawodowo-czynna w rolnictwie .			
na 100 ha użytków rolnych			
A. osób	34,4	32,1	93,2
B. jednostek pełnozatrudnionych	24,4	22,5	92,3

Z przytoczonego zestawienia wynika, że rozpiętość między wielkością nakładów pracy w rolnictwie wyrażona w osobach fizycznych i w jednostkach pełnozatrudnionych sięga ok. 30%. Rozważając ekonomiczną treść uzyskanej wielkości mogłoby się na pierwszy rzut oka zdawać, że wyraża ona rozmiary nie do wykorzystania zasobów pracy ludności zawodowo czynnej w rolnictwie. Twierdzenie takie byłoby jednak słuszne tylko wtedy, gdyby każda osoba zaliczana przez statystykę do ludności zawodowo czynnej w rolnictwie mogła reprezentować sobą dla rolnictwa potencjał pracy równy potencjałowi jednostki pełnozatrudnionej. Innymi słowy, byłoby to słuszne, gdyby każdy z owych 7,0 mln zatrudnionych w rolnictwie w 1950 r. czy 6,5 mln w 1960 r. mógł przepracować w ciągu roku, przy pracach rolnych, przeciętnie 275 dni. Praktycznie rzecz biorąc,

przy obecnym sposobie liczenia w statystyce powszechnej ludności czynnej w rolnictwie, jest to jednak niemożliwe z dwóch względów. Po pierwsze dlatego, że część zawodo czynnych — mamy na myśli młodocianych (w wieku 14—17 lat) i osoby starsze (w wieku 60 lat i więcej) — reprezentuje mniejszą od normalnej zdolność do pracy. Po drugie, wszystkie kobiety w wieku pełnej zdolności do pracy (w wieku 18—59 lat), zawodowo czynne w rolnictwie, są zmuszone, na równi z pracą zawodową, wykonywać wszystkie prace domowe, ponieważ kobiet w tej grupie wieku nie pracujących zawodowo jest znikomy procent¹.

W rezultacie, **wielkość zasobów pracy do wykorzystania** w rolnictwie, jaką reprezentuje każda osoba z w/w grup nie może być porównywana z wielkością zasobów jednostki pełnozatrudnionej. Jest ona na pewno istotnie niższa. Zważywszy przy tym, że w 1960 r. kobiety oraz mężczyźni w wieku 14—17 lat i powyżej 60 lat i więcej stanowili aż 65% ogółu zawodowo czynnych w rolnictwie należy wnioskować, że ogólny poziom zasobów pracy do wykorzystania w rolnictwie, reprezentowany przez zawodowo czynną ludność rolniczą, jest znacznie niższy od wielkości, jaką sugeruje statystyczna liczba tej ludności. Trudność jednak polega na określeniu, o ile niższy. Wydaje się, że przeanalizowany materiał pozwala wyrobić sobie przybliżony pogląd na ten temat. Można np. z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że przedstawione poprzednio wielkości nakładów pracy młodzieży (76% w stosunku do nakładów jednostki pełnozatrudnionej) orientują o skali różnic zdolności do pracy młodzieży i dorosłych. To samo dotyczy ludzi starych, chociaż wydaje się, że w tym przypadku określenie zdolności do pracy mężczyzn w wieku 60 lat i więcej na poziomie 84% jednostki pełnozatrudnionej jest raczej przesadne. Szczególną trudność nastrocza określenie wielkości tej części potencjału pracy kobiet w wieku pełnej zdolności do pracy (18—59 lat), która może być zużytkowana w rolnictwie. Wydaje się, że i w tym przypadku można posłużyć się, w charakterze wskaźnika orientującego, danymi o nakładach pracy. W tej grupie wieku stanowią one przeciętnie 56% nakładów jednostki pełnozatrudnionej. W okręgu górniczo przemysłowym, tzn. w okręgu gdzie zanotowano najwyższy poziom nakładów pracy kobiet, liczba ta wynosi ok. 68%. Najprawdopodobniej więc wielkość potencjału pracy, którą rozpatrywana grupa kobiet może przeznaczyć na prace rolne, mieści się między tymi dwoma wielkościami.

Kierując się powyższymi przesłankami, podjęliśmy próbę obliczenia wielkości potencjału pracy, jaki reprezentuje dla rolnictwa zawodowo-czynna ludność rolnicza w 1960 r. W obliczeniu tym przyjęliśmy następujące założenia liczbowe:

1. Wszyscy mężczyźni zawodowo czynni w rolnictwie w wieku 18—59 lat reprezentują potencjał pracy jednostki pełnozatrudnionej. Młodzież męska i mężczyźni w najstarszej grupie wieku odpowiednio — 76% i 84% tej jednostki.

¹ Według danych reprezentacyjnego opracowania spisu powszechnego z 1960 r. wśród kobiet w wieku 18—59 lat udział niepracujących zawodowo wynosił: dla ludności rolniczej 11%, dla ludności nierolniczej 46%.

2. Wszystkie kobiety w wieku 18—59 lat zawodowo czynne w rolnictwie reprezentują potencjał pracy wielkości 68% potencjału jednostki pełnozatrudnionej¹.

3. Kobiety w wieku 14—17 lat oraz 60 lat i więcej reprezentują odpowiednio 60 i 40% jednostki pełnozatrudnionej.

Przy powyższych założeniach potencjał pracy w rolnictwie, jaki reprezentowała zawodowo czynna ludność rolnicza w 1960 r. wynosiłby ok. 5100 tys. jednostek pełnozatrudnionych.

Przyjęte dla powyższych obliczeń założenia pozwalają sądzić, że wykazane wielkości reprezentują raczej maksymalny potencjał pracy w rolnictwie w 1960 r.

Stosunek wielkości nakładów pracy do jej potencjału wskazuje na stopień wykorzystania tego ostatniego. W naszym przypadku wynosi on 90%. Rzecz jasna, że obliczony w ten sposób współczynnik wykorzystania potencjału pracy w rolnictwie jest tylko jedną z możliwych jego postaci. Wskazuje on na stosunek możliwej do przepracowania w ciągu roku liczby dni do ich faktycznej wielkości. Inna postać omawianego współczynnika występuje jako proporcja potencjału i nakładu pracy mierzonych w roboczo-godzinach. W ten sposób obliczony współczynnik byłby najprawdopodobniej znacznie niższy od wykazanego wyżej. Jednak dla określenia różnic między jednym a drugim potrzebne są dodatkowe badania.

Zdając sobie w pełni sprawę z prowizoryczności przeprowadzonych obliczeń chcielibyśmy na zakończenie stwierdzić, że zostały one podjęte nie tyle w celu rozwiązania problemu, ile w celu jego postawienia i zaakcentowania. Wydaje się, że coraz bardziej dojrzewa potrzeba systematycznego opracowywania i analizowania współczynników wykorzystania potencjału pracy w rolnictwie. W przemyśle odpowiednie współczynniki stanowią jeden z podstawowych wskaźników charakteryzujących racjonalność gospodarowania siłą roboczą. W rolnictwie natomiast wskaźniki te obliczane są co najwyżej w skali mikro-, nigdy natomiast w skali makroekonomicznej. Należy jednak przypuszczać, że waga analizy rozpatrywanego współczynnika w rolnictwie jest co najmniej tak istotna, jak w przemyśle. Po to jednak, by zabezpieczyć odpowiednie warunki dla tego typu analiz, należy na znacznie szerszą niż dotychczas skalę rozwinąć badania nad zasobami siły roboczej i nakładami pracy w rolnictwie różnych grup ludności w gospodarstwach rolnych.

¹ Przyjęliśmy poziom odnotowany dla tej grupy kobiet w okręgu górniczo-przemysłowym, tj. najwyższy ze wszystkich okręgów.

ИЗАСЛАВ ФРЕНКЕЛЬ

Комиссия Планирования при Совете Министров

В а р ш а в а

**ЗАТРАТЫ ТРУДА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ РАЗНЫХ ГРУПП
САМОДЕЯТЕЛЬНОГО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАСЕЛЕНИЯ**

Р е з ю м е

Величина затрат труда в сельском хозяйстве зависит от численности населения, занятого в этой отрасли народного хозяйства и от количества труда, вложенного в производство каждым занятым. Этот последний труд, однако, очень различный в разных группах населения, занятого в сельском хозяйстве.

Предметом статьи является анализ дифференциации количества затраченного труда в польском сельском хозяйстве в зависимости от: пола и возраста занятых, размера хозяйств по площади, и от района страны. В заключение автор пытается оценить влияние этой же дифференциации на образование валовых величин затрат труда в сельском хозяйстве. Основой анализа были цифровые данные сельскохозяйственных бюджетов ИЭСХ за 1956/57 год.

IZASŁAW FRENKEL
Planning Commission at
the Council of Ministers
W a r s a w

zA9AnH

**WORK EXPENDITURE IN AGRICULTURE BY VARIOUS ACTIVE —
LABOR GROUPS IN THE AGRICULTURAL POPULATION**

S u m m a r y

The amount of work input in agriculture depends on the number of people employed as well as the amount of work done by each employee. The latter is, however, very varied amongst different groups of people working within agriculture.

The subject of the article is an analysis, differentiating the amount of work done within Polish Agriculture. This is dependent on: the sex and age of employees, the size of farm area as well as the region of the country. In the concluding parts the author gives a possible estimate of the influence of these differentiations on the formation of the total amount of work applied in agriculture. The foundation for this analysis was the agricultural book-keeping figures IER for the year 1956/57. (IER — Institute of Agricultural Economics).

